

TƏLİM PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN ROLU VƏ PEŞƏ SƏRİŞTƏLƏRİ

Gənc nəslin təlim-təربiyəsində, şəxsiyyət kimi yetişməsində müəllim çox böyük rol oynayır. Cəmiyyətin, millətin gələcəyi, müəyyən mənada, müəllimin əlindədir. Millət məktəbdən, müəllimdən başlanır. Deyirlər ki, bir milləti məhv etmək üçün onun müəlliminin və həkiminin savadsız olması kifayətdir: biri onu mənəvi cəhətdən, digəri isə fiziki cəhətdən şikəst edəcəkdir. Bu hal müəllim kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Müəllim cəmiyyətdə aparıcı qüvvədir. O, yaşlı nəslin təcrübəsini gənc nəsə verir. Görkəmli şəxsiyyətlər müəllimin əməyinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi günəşə, bağbana, mühəndisə, heykəltəraşa, sərkərdəyə, həkimə bənzətmişlər. Çünki o, günəş kimi insanlığa mənəvi həyat verir; bağban kimi uşaq və gənclərə daim qayğı göstərir; mühəndis kimi insan qəlbinin layihəsini cızır; heykəltəraş kimi gənc qəlbi və ağı cıralayır; sərkərdə kimi cəhəlliyə, vəhşiliyə, şərə qarşı amansız mübarizə aparır; həkim kimi millətin mənəvi sağlamlığı keşiyində durur.

Bütün dövrlərdə insanın mənəvi və zehni inkişafında həlledici rol oynayan müəllim əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev müəllim əməyini, müəllim şəxsiyyətinə, onun cəmiyyətdəki roluna yüksək dəyər verərək demişdir: “Müəllim adı dünyada ən yüksək addır. Şəxsən mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram. Çünki hər birimizə təhsil, bilik verən, bu səviyyəyə qaldıran məktəbdir və məktəbdə təhsil verən müəllimdir” [1, s.406]. Ulu öndər müəllimin işini ən şərəfli iş adlandırır və deyirdi: “Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli, vətənpərvər vətəndaşlar hazırlayır. Şübhəsiz ki, birinci növbədə müəllim özü bu xüsusiyyətlərə malik olmalıdır, daim özünü təkmilləşdirməlidir”. Heydər Əliyev göstərirdi ki, özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır. Çünki müəllimlər xalqın biliklənməsinin, təhsilin inkişaf etməsinin və nəhayət xalqın elminin inkişaf etməsinin əsasını qoyanlardır. Şərəfli müəllim adını qazanan gənclərə Ümummilli Lider bu şərəfli adı həmişə, ömürlərinin axırına qədər daşımağı tövsiyə edirdi. O deyirdi: “Öz üzərində işləməyən müəllim yaxşı müəllim ola bilməz” [4, s.24].

Heydər Əliyev gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlər ruhunda, azərbaycançılıq, vətənpərvərlik ruhunda təربiyəsində müəllimin rolunu yüksək qiymətləndirməyi tövsiyə edirdi. O deyirdi: “Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Gənclərimiz milli ruhda təربiyə olunmalıdır. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir. Milli ənənələrimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz” [1, s.457].

Ulu öndər Azərbaycan müəllimlərinin VI qurultayındakı nitqində (18 may 1978-ci il) bu məsələdən bəhs edərək demişdir: “Məktəbdə insanın mənəvi keyfiyyətlərinin əsası qoyulur, onun baxışları, arzu və istəkləri formalaşır, onun rəhbər tutduğu mənəvi meyarlar müəyyənləşir. Məktəb bu işdə çox mühüm rol oynayır. Müəllimin mənəvi-əxlaqi siması, ideya inamı, baxışlarının sabitliyi, hərəkətlərinin ardıcılığı, maraq dairəsinin genişliyi, səmimiyyəti və vicdanlılığı qüdrətli təربiyə amilidir [1, s.104].

Şərqi görkəmli filosof və mütəfəkkirləri - N.Gəncəvi, N.Tusi və b. da müəllim əməyinə yüksək qiymət vermişlər. Dünya şöhrətli N.Gəncəvi poemalarında Aristotel, Munzir və digər ağıllı, bilikli, müdrik müəllim obrazları yaratmış, onların təhsil və təربiyə sənətini yüksək qiymətləndirmişdir. Görkəmli Azərbaycan filosofu, əxlaq nəzəriyyəçisi N.Tusi müəllim əməyinə ən şərəfli əmək kimi dəyər vermiş, onu valideyn əməyindən də üstün tutmuşdur. “Əxlaqi-Nasiri” əsərində böyük filosof Aristotelin tələbəsi olmuş İsgəndərlə bağlı belə bir müsahibəni xatırladır. İskəndərdən soruşmuşlar: «Atanı çox sevirsen, yoxsa müəllimini?». Dedi: “Müəllimimi. Atam mənə fani dünyaya gətirmiş, müəllimim isə mənə ədəbiyyat bəxş etmişdir”. N.Tusi yazır: “Bu dünyadakı mövcudatın ən şərəflisi olan insanı kamilliyə çatdırmaq məqsədini güdən sənət dünya sənətlərinin ən şərəflisi olmalıdır”.

Müəllim əməyi digər mütəfəkkirlər, maarifçi və pedaqoqlar tərəfindən də öz yüksək qiymətini almışdır (H.B. Zərdəbi, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, S.Qənizadə və b.). Onların fikrincə, müəllim gənc nəslin təlim-təربiyəsində, həyata hazırlanmasında əvəzsiz rol oynayır. İnsan öz əməyi ilə təbiəti dəyişdirsə, müəllim insanın özünü dəyişdirir.

Cəmiyyətdə olduğu kimi, məktəbdə də müəllim böyük qüvvədir. Gənc nəslin bilik və təربiyə səviyyəsi, ağılının və qəlbinin formalaşması, ilk növbədə, müəllimdən, onun peşə-ixtisas və vətəndaşlıq keyfiyyətlərindən asılıdır.

Müəllimin pedaqoji prosesdə rolu ilə bağlı pedaqogika tarixində müxtəlif baxışlar, yanaşmalar vardır. Tarix boyu cəmiyyətin inkişafı və təhsil sisteminin dəyişməsi ilə bağlı müəllimə olan yanaşmalar da dəyişmişdir. Müxtəlif dövrlərdə meydana çıxan fəlsəfi-pedaqoji cərəyanlar təlimdə müəllim və şagirdin rolu, statusu, onlar arasında münasibətlərlə əlaqədar bir- birindən fərqli, bəzən zidd mövqedə olmuşlar. Herbartın adı ilə bağlı olan təhsil sistemində müəllim fəal, şagird isə passiv rol oynayırdı. Bu sistemin inkarı kimi meydana çıxan pragmatizm cərəyanı (C.Dyui və b.) şagirdi təlim prosesinin mərkəzinə keçirir, müəllimə isə yardımçı yer ayırırdı: müəllimin öyrədici rolu məhdudlaşır; o, təlimdə təşkilatçı, məsləhətçi, köməkçi kimi çıxış edirdi. XIX əsrin sonlarında meydana gələn ekzistensializm və progressivizm cərəyanları da bu mövqedə olmuşlar: onlar müəllimi aparıcı fiqur kimi yox, köməkçi kimi qəbul edir, onun avtoritar rəhbərlik üslubuna qarşı çıxır, uşaqlara sərbəstlik verməyi tələb edirdilər. Progressivizm cərəyanı nümayəndələri (K.Kilpatrik və b.) müəllimin avtoritar rəhbərlik üslubunu demokratiya və əməkdaşlıqla əvəz etməyi tələb edirdilər.

⁵⁵ BDU, Pedaqogika kafedrası. m.ismixanov@mail.ru naza52@mail.ru

Təhsilə, müəllim-şagird münasibətlərinə yeni yanaşma humanizm (latınca «insanlıq») fəlsəfi-pedaqoji cərəyanının yaranması ilə (XX əsrin 40-cı illərində) daha geniş vüsət aldı. Bu cərəyanın nümayəndələri (A.Maslou, K.Rocers) təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi ideyasından çıxış edərək müəllim-şagird münasibətlərini humanist, demokratik əsasda qurmağı, çətinlikləri aradan qaldırmaqda uşağa kömək göstərməyi, təlimdə uşaq üçün rahatlıq mühiti yaratmağı, qorxu və təzyiqi sevgi, qayğı və xeyirxahlıqla əvəz etməyi vacib sayırdı.

Rocers yaratdığı yeni təlim modelini «şəxsiyyət yönümlü təlim modeli» adlandırır. Bu modeldə müəllim fasilitator kimi şagirdlərə qayğı göstərir, çətinlikləri aradan qaldırmaqda kömək edir, təlimi gərginləşdirməyə yox, asanlaşdırmağa, hər kəs üçün rahatlıq mühiti, uğur mühiti yaratmağa çalışır.

Müasir dövrdə müəllimin fəaliyyətinə, pedaqoji prosesdəki yeri və roluna dair yeni baxışlar daha geniş miqyas alır. Hazırda bununla bağlı müxtəlif terminlərdən istifadə olunur;

1. müəllim-fasilitator (təlimi asanlaşdırən, bələdçi);
2. müəllim-məsləhətçi (counsellor-çətinlik zamanı məsləhət verən);
3. müəllim-mentor (öyüd-nəsihət, istiqamət verən);
4. müəllim-köməkçi (helper-çətin anlarda kömək edən);
5. müəllim-kouç (repetitor);
6. müəllim-menecer (idarə edən, rəhbərlik edən) və s.

Hazırda fasilitator və mentor terminlərindən daha çox istifadə olunur.

Müəllim-fasilitator təlimdə bələdçi kimi çıxış edir; o, təlim prosesini istiqamətləndirir, çətinlik çəkənlərə yol göstərir, əlverişli mənəvi-psixoloji mühit yaradır. Bu mühitdə şagirdlər bir-birilə ünsiyyətə girir, dialoq və əməkdaşlıq şəraitində işləyirlər.

Müəllim-fasilitator təlim iştirakçıları arasında münasibətləri müəllim-şagird, şagird-şagird prinsipi əsasında qurur, onları fəallaşdırır, təşkilati və idarəetmə işlərinə cəlb edir. Nəticədə təlim prosesinin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün əlverişli şərait yaranır. Eyni zamanda şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafını stimullaşdırən təlim və tərbiyə mühiti formalaşır.

Müəllim-mentor da hazırda geniş tətbiq olunur. "Mentor" sözü yunan mifologiyasından götürülmüş, öyüd-nəsihət vermək, istiqamətləndirmək mənasında işlənir. Pedaqoji ədəbiyyatda mentorluq üçün müəyyən səciyyəvi cəhətlər göstərilmişdir: mentor savadlı və səriştəli olmaqla dərsləri müşahidə edir, müəllimlə müntəzəm əlaqə saxlayır, şagirdin təlim səviyyəsi ilə bağlı lazımı məlumatlar əldə edir, şagirdə təlim çətinliklərini aradan qaldırmaqda kömək göstərir, ona dəstək olur. Mentorlar təlimlə yanaşı şagirdin digər ehtiyaclarının qarşılınmasında (məsələn, təhsilin növbəti pilləsinə hazırlığında) yardımçı, bələdçi rolunu oynaya bilər.

Təlim prosesində müəllimin köməyi, bir qayda olaraq, şagirdin inkişafına yardımçı olmaqda özünü göstərir. Lakin şagird təlimdə irəlilədikcə, inkişaf etdikcə müəllimin ona köməyi də tədricən azalır. Mövcud pedaqoji ədəbiyyatda (D.Vud, C.Bruner və b.) bu hal skaffolding, yəni "sönən kömək" («müvəqqəti dirək») kimi xarakterizə olunur. Şagirdin təlimdə bilik səviyyəsi artdıqca müəllimin ona köməyi də azalır; şagirdə müstəqil, fəal qüvvə kimi hərəkət etmək, başqa sözlə, onu təlimdə stimullaşdırmaq imkanı verilir.

Göründüyü kimi, təlim prosesində müəllimə olan baxış və yanaşmalar dəyişmiş, hazırda müəllimin rolu və məsuliyyəti, ona olan tələblər də artmışdır.

Müəllimə verilən müasir tələblər sırasında pedaqoji səriştələrə yiyələnmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir peşədə olduğu kimi, pedaqoji peşədə də işin müvəffəqiyyəti insanın həmin peşə sahəsində vacib olan səriştələrə (kompetensiyalara) necə yiyələnməsindən çox asılıdır. Kompetensiya (ing. competence – bacarıq, səriştə mənasını verir) və ya səriştə - əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktik fəaliyyətdə səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, insanın qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyət nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəli müəllim təlim-tərbiyə işini yüksək səviyyədə yerinə yetirir, öz fəaliyyətini elmi əsasda quraraq səmərəli nəticələr əldə edir [5, s.115]. Bəs, müəllim pedaqoji peşə fəaliyyətində hansı səriştələrə yiyələnməlidir?

Səriştələrin təsnifatı baxımından Avropa Birliyinin 2006-cı ildə qəbul etdiyi "Ömür boyu təhsil üçün baza kompetensiyaları" tövsiyə sənədində müəyyənləşdirilən səriştələr hər bir insan üçün zəruri olan ən mühüm bacarıq və keyfiyyətləri əhatə edir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

7. ana dilində ünsiyyətlə bağlı səriştələr;
8. xarici dillərdə ünsiyyətlə bağlı səriştələr;
9. riyazi və texniki səriştələr;
10. İKT ilə bağlı səriştələr;
11. öyrənməyi öyrənməklə bağlı səriştələr;
12. sosial inkişaf və vətəndaşlıqla bağlı səriştələr;
13. mədəni dəyərlərin dərkə və çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə yaşayışla bağlı səriştələr.

Göstərilən baza səriştələri təhsil-tərbiyə işinə peşəkarlıqla yanaşmanın həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir. Baza səriştələri [3, s.334] dedikdə, hər bir fərdin öz şəxsi potensialını və inkişafını reallaşdırması, cəmiyyətə sosial adaptasiyası və fəal vətəndaşlıq mövqeyini həyata keçirməsi üçün zəruri olan biliklərə, bacarıq və münasibətlərə, keyfiyyətlərə yiyələnməsi başa düşülür.

Göstərilən ümumi səriştələrlə yanaşı pədaqoji fəaliyyətdə digər xüsusi səriştələrə də yiyələnmək vacibdir: idarəetmə səriştəsi (məqsəd qoyuluşu, təhlil, planlaşdırma, işin təşkili, korreksiya, diaqnostika, proqnozlaşdırma, qiymətləndirmə mexanizminin tətbiqi, nəzarət, monitoring); tədrisin (dərslərin və dərsləndirən işlərin) planlaşdırılması və həyata keçirilməsi; şagirdlərə həyatı bacarıqların aşılınması; uşaq kollektivinin təşkili və s.

Müasir dövrdə həm müəllim, həm də şagirdlər üçün vacib olan səriştələr içərisində kompüter savadlılığı, İKT-dən istifadə xüsusi yer tutur. Bu da özlüyündə digər səriştələrin formalaşmasına kömək göstərir. İKT-nin müntəzəm və məqsədyönlü tətbiqi sayəsində şagirdlərdə informasiya və kommunikasiya ilə bağlı bir çox səriştələrin formalaşması üçün əlverişli şərait yaranır. Informasiya səriştələri sırasında aşağıdakı bacarıq və qabiliyyətlər mühüm yer tutur:

14. informasiya ehtiyacının dərk olunması;
15. informasiyaların aşkara çıxarılmasını layihələndirmək bacarığı;
16. informasiyaları toplamaq və onlardan məqsədyönlü istifadə etmək bacarığı;
17. müxtəlif mənbələrdən alınmış informasiyaları müqayisə etmək və dəyərləndirmək bacarığı;
18. informasiyaları tətbiq etmək və ötürmək bacarığı;
19. informasiyaları sistemləşdirmək və bu əsasda yeni informasiyalar, biliklər əldə etmək bacarığı və s.

Kommunikasiya səriştələri isə bir sıra bacarıq və keyfiyyətləri əhatə edir:

- məqsədə çatmaq üçün birgə iş bacarığı;
- başqalarını dinləmək və onların fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq bacarığı;
- birgə fəaliyyətdə şəxsi məsuliyyəti dərk etmək bacarığı;
- tolerantlıq (dözümlülük) bacarığı;
- başqalarının fikirlərinə plüralistik yanaşma bacarığı;
- tabelik şəraitində səmərəli işləmək bacarığı;
- başqalarına inam, etibar, etimad göstərmək bacarığı və s.

Texnoloji səriştələrin, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı ilə bağlı səriştələr sırasına aşağıdakılar daxildir:

- problemi dərk etmək bacarığı;
- suallar qoymaq bacarığı;
- fərziyyələrin irəli sürülməsi bacarığı;
- ümumiləşdirmə, müqayisə və sistemləşdirmə bacarıqları;
- təhlil və tərkib (analiz-sintez) bacarığı;
- nəticə çıxarma və yekunlaşdırma bacarıqları;
- öyrənilən materialların strukturlaşdırılması bacarığı;
- öz fikrini və ideyasını izah, isbat və müdafiə etmək bacarığı;
- tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkür bacarığı;
- təcrübə və eksperiment qoymaq bacarığı;
- özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmə bacarıqları və s.

Göründüyü kimi, İKT-nin sistemli tətbiqi ilə şagirdlərdə bir çox informasiya, kommunikasiya və texnoloji səriştələri formalaşdırmaq üçün geniş imkanlar açır. Əsas məsələ - müəllimlərin özlərinin göstərilən səriştələrə yiyələnməsi və onların şagirdlərdə formalaşdırılması üçün təlimdə əlverişli şəraitin yaradılmasını, məktəbdə informasiya-kommunikasiya mühitinin formalaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu səriştələrin, eləcə də şagird nailiyyətlərinin diaqnostikası, qiymətləndirilməsi, monitoring və proqnozlaşdırılmasında İKT-nin imkanlarından yararlanmaq, gənc nəslə informasiya cəmiyyətində yaşamağa və fəaliyyət göstərməyə hazırlamaq istiqamətində sistemli və məqsədyönlü təhsil-tərbiyə və təşkilatçılıq işi aparmaq lazımdır.

Təhsilə səriştəli yanaşma hazırda mühüm bir prinsip kimi qəbul edilir [3] və təlim prosesinin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından əsas göstərici hesab olunur. Bu prinsip dünya təhsil sisteminin yeniləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, Təhsil, 2002
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pədaqoji təfəkkür. B., 2008
3. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pədaqogika. I c., B., 2013
4. İlyasov M. Müəllimin pədaqoji ustalığı. B., 2013
5. İsmixanov M., Bayramov H. Pədaqogika. B., 2022
6. Mehrabov A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. B., 2010
7. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pədaqogika (yeni kurs). B., 2002

Açar sözlər: təlim, müəllimin təlim prosesində rolu, peşə səriştələri

Ключевые слова: обучение, роль учителя в процессе обучения, профессиональные компетенции

Key words: training, teacher's role in the training process, the professional competencies of teacher

Təlim prosesində müəllimin rolu və peşə səriştələri

Xülasə

Məqalədə müəllimin təlim prosesində rolu və peşə səriştələri öz əksini tapmışdır. Müəlliflər pedaqoji-psixoloji tədqiqatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında müəllimin təlim prosesində roluna dair görkəmli şəxsiyyətlərin fikirlərini açıqlamış, peşə səriştələrinin növlərini və tətbiqi mexanizmini nəzərdən keçirmişlər.

Роль и профессиональные компетенции учителя в процессе обучения

Резюме

В статье рассматриваются вопросы роли и профессиональные компетенции учителя в процессе обучения. Авторы на основе анализа и обобщения педагого-психологических исследований излагают роль учителя в процессе обучения, а также выявляют виды и механизмы применения профессиональных компетенций.

The teacher's role and professional competencies in the training process

Summary

This article presents the role and professional competencies of teacher in the training process. The authors reviewed the great personalities who told the thoughts and ideas related to the role of teacher in the training process and also the types of teacher's professional competence and application mechanism based on the analysis of pedagogical and psychological research .

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova